

מחקרים בספרות ישראל מוגשים לאברהם הולץ

בעריכת
צביה פרייס גינור ז"ל

הסיפור "העגונה" לשי"י עגנון ומקווה החסידי*

הלל ויס

בסיפור "העגונה", שנכתב בשנת 1913 ונגנז¹, עיבד עגנון סיפור חסידי שפורסם מנתח מגדל בודק לראשונה במהדורה השנייה של ספרו מפעלות צדיקים, שיצא לאור בלברג בשנת 1897.² עגנון יצר סיפור שיש בו מוקדים חדשים שונים, לרבות העגונה עצמה, אשר עליה מוסבת כותרת הסיפור והיא דמות הנכרת רק בסיפורו של עגנון ואינה מופיעה כלל בסיפורו של בודק. קורא שיתבונן בשני הסיפורים המוצגים כאן זה לצד זה יבחין בשינויים שהכניס עגנון בסיפור המקורי.

הזיקה שבין הסיפורים נתגלתה בידי גדליה נגאל, למרבה הצער, הכפיש נגאל את עגנון והאישמו בהערכת הסיפור של בודק מלה במלה.³ נגאל, שהוא חוקר דייוקן, עוסק זה שנים רבות בגילוי מקורותיו החסידיים של עגנון ואילולא מחקריו לא היינו מוצאים בהם את ידינו ואת רגלינו. עם זאת, השאלות העוסקות בהכרח משמעותם של הסיפורים החסידיים בכתבי עגנון עדיין טעונות בחירוי יסודי, הן בתחום הפואטי והן בתחום האידיאולוגי המשתמע. מתוך שילובם של התחומים הללו אפשר שישאל החוקר מהי משמעות החיוב ה"עגונה" בתולדות התרבות היהודית.⁴ נגאל ניסה להבדיל בין רמות שונות של קליטת המקור החסידי ביצירת עגנון, אך את הסיפור "העגונה" הוא מציג כפלאגיאט גמור שהעתיק עגנון מן המקור כלשונו: "הערכת מקור גרידא, דהיינו הערכת סיפור חסידי כמות-שהוא, ופירסומו ללא ציון מקורו (שלא במסגרת אנתולוגיה) אינה שכיחה אצל עגנון. מצאתי לעת-עמה מקרה אחד, הוא סיפור "העגונה", אשר מעליו מתנוססת הכותרת "שני עים". סיפור זה הינו העתקה מילולית מתוך ספר "מפעלות הצדיקים", לר' מנחם מגדל בודק."⁵ במבט ראשון נראה כי עגנון אכן פיתח את הסיפור החסידי בכיוונים חיצוניים של

"הצדיק המוסתר" מהרב יהונתן מפראג שבנוסח של בודק, בדומה לסיפור "יש ב"שמן הטוב"⁸, המוצג על ידי נגאל כמקביליה של "זהיה העקוב למישור" והבא לתאר כמה גדולים דברי הצדיק: המיבור, כיוון שלא שעה לעצת רבי ישראל פוקטני שסירב להעניק לו מכתב המלצה, סופו שלקה ערד שללמד לקח. אך לדעתי, בסיפור "זהיה העקוב למישור" עגנון אינו בא לפאר רב א צדיק, אלא להפך: הוא מבקר את הרב שהסכים להעניק מכתב המלצה בקלות דעת. מסקנתו הכוללת של מנשה חיים, הן בנוגע לצדיקים הסריים והן בנוגע לאנשי הלכה, היא "למה לי הצדיקים, מה יושיעוני? אלה?"⁹ בסיפור זה טווה עגנון את התיקון הגדול שעושה מנשה חיים, הפונה אל עולמו הפנימי ופוסק לעצמו לחזרה כאשר הוא פונה לכיוון המוסרי, המטא-הלכתי, ולא האנטי-הלכתי.¹⁰ בסיפור "העגונה", כבר בשלביו המוקדמים, יודע כנראה רבי אברהם, בשל גדולתו, כי לא לחינם מופיע אצלו הערל בערב סוכות וכי יש קשר נסתר בין השניים שבאים להטריד כביכול את מנחתו: העגונה – שהיא, כאמור, תוספת גמורה של עגנון – והערל. הוא מבין שהמידע שמביא הערל יסייע לפתור את בעיית העגונה. ואכן, בעיית העגונה נעוצה לא רק בהיעלמותו של בעלה, אלא גם בשנאתו אליה, שהרי איז הוא מוכן לחזור אליה בשום אופן ובשל כך פקדו אותו כל הרפיקתאותיו. רק לאחר שיורד תבעל לעולם המתים ומוציא בו את תיקונו הוא שמה לפגוש באשתו העגונה. מכאן שמוקד סיפורו של עגנון הוא לא רק פרשת גדולתו של רבי אברהם אלא גם התיקון הגדול שהרב היה שותף לו ורק בעזרתו הוא יצא לפועל – תיקון של נשמות עגונות שאין להן תקנה. התיקון הזה הוא המיני המרכזי בסיפור "עגונות" (1908): "ערד מתי תעגינה הנשמות שבעולמך ושירת היכלך תהגה נבאים".¹¹ בפתיחת הסיפור מציב עגנון דמות של צדיק חסידי שגבנה מהגבה מסוגנות: להגבה זו חזר עגנון בעיקר בסיפורי החסידיים שכתב, למשל ב"ספר תכלית המעשים".¹² על סגנון זה יצא קצתם של ברוד קורצווייל ושל חוקרים נוספים.¹³ שחששו שהנה מתחיל עגנון המאחר לקרות את עצמו. להלן כמה דוגמאות לצירופים מסוגנים בסיפורי של עגנון. ההשוואות אינן באות למצות את הסיפור או את הפסוקים והמקורות האחרים המבוטאים בו (המורכבים פי כמה מאלה המצויים כאן וכל איש ספר יהודי יכול לזהותם), אלא כמידה הנדרשת להנחת משמעותו של הסיפור.

1. "כך היה דרכי": ראה מקבילות בתוך "אגדת הסופר",¹⁴ ספר, וסיפורי¹⁵

וסיפורי הפעיש"ט.¹⁶

2. "הרב הוסתר": הציור המקובל הוא "הצדיק הוסתר", וראה גם בסיפור של עגנון

שנפתרם בשם זה בספרו עירי ומלואה¹⁷ ומקבילות שם ובמקומות אחרים, וכן בספר

הרחבה וסגנון, בעיקר בליטראריזציה של הסיפור, שגדפס תחת הכותרת "שיחות מני עם" (ולא "מני עם", כטענתו של נגאל). הז'אנר "שיחות" אמור להיות ז'אנר חסידי בסיסי הניע בין שידה פנים אל פנים (בין הסמכות החסידית המספרת לחסידים הנוכחים בשעת הסיפור) לבין שידה חולין של תלמידי חכמים הצריכה לימוד כשמועה שיש בה לקח – מ"שמועה" כז'אנר גבוה, למשל בביטוי "מפי השמועה", המעניק לשמועה מעמד של "תורה מסיני", כמו בספרות ההלכותית, ועד "שמועה" כז'אנר נמוך, כמו במלה "שמועס", שהפכה ל"שמוז" (shmooz), שידת יושבי קרונת. הז'אנר יכול גם לנוע בין "שיחה" המעובדת בידי סופר שזו אומנותו, כמו הסיפורים "מפי העם" של פרץ וכמו עיבודים אחרים שעשו סופרים יהודיים-עבריים בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים, כרוגמת מיכה יוסף ברדיצ'בסקי או יהודה שטיינברג, ובין סיפור האיגורפי, שבדי קדושים המגוללים באגדוקטיה, בסיפור עממי, במעשייה או בלגנדה. כל סופר כדרכו וכעולמו.

מתוך חיפוש במחשב למקבילות אצל עגנון למושג "שיחות" – שהוא, כאמור, מושג חסידי אותנטי – נראה שעגנון לא התפעל תמיד מן ה"שיחות" ולא שמר על צורתן המקורית, כאוצר המסורת החסידית המחוייב בקדושתה, אלא השתמש בהן כחומר ליצירתו,¹⁸ אך על פי שביאנותולוגיה של סיפורי הפעיש ובמקומות אחרים הקפיד מאוד גם על הגאונות למקור.¹⁹

הסיפור "העגונה" עובר מ"שיחה" להאגורגפיה מסוגנות; בכך הוא חדל להיות שידה אותנטית והופך למעשייה עגונית שיש לה גם מהות שונה וגם נופך משלה. כלומר, מה שגדמה שאינו אלא הגבה והרחבה ליצור עיבוד החומר וכדי להוכיח יכולת סגנונית ואפילו נרטיבית חיצונית. מתברר כחזרה בכיוון של תיקון מטאפיסי. יש בסיפור התאמה לכיוונים תיאולוגיים שניכרו ב"עגונות" (1908) וב"זהיה העקוב למישור" (1912). במובן של תיקון מטאפיסי המופיע גם ב"עליית נשמה" (1912), "הפנס" (1907), ו"בארה של מרים" (1910) וב"מלכותים" (1913). סיפור הממשיך גם הוא, לצד "העגונה", את "שיחות מני עם" (1913). אחד הממדים המשותפים לסיפורי "תיקון" הוא הממד המקברי, הקשר לעולם המתים המופיע באופנים שונים ברכיבי מן הסיפורים הללו.

התיקון המטאפיסי, כפי שהוא נעשה ביצירת עגנון, אינו בתחום הישיר של השקף והמסורת של הסיפור החסידי שעגנון מעבד. הסיפור החסידי, המהווה מקור ליצירת עגנון, בא להראות בין השאר עד כמה גדולים מעשי הצדיקים, עד כמה גדול ר' אברהם

שני הפושלים האלה נפתרות. ה"הפרעה" כסוכנו של רבי אברהם מותרת. והו עקרון פוטרי מוסרי בסיטי ביצירת עגנון: הסיבוך מתיישב ומהרע יוצא טוב, כפי שזאמר בספר איוב "מי ירתן טוהר מטמא לא אחרי".²³

13. "שיגור עליו יסורים": וראה "אף כך יסורין, בשעה שמגורין אותן על האדם, מלשביעין אותם: שלא תלכו ביום פלוגי. ולא תצאו אלא ביום פלוגי ובשעה פלוגית, ועל ידי פלוגי ועל ידי סם פלוגי".²⁴ ה"סורין קצובים והם תחת שלטיה. רעיון זה תורם לבניית העלילה משום שהמספר קוצב גם הוא את הייסורים בזמן ומתרים.

14. תיאור ההליכה בעולם הסוריאליסטי "מפני שהתמצלה עליהם הלכנה בדרך בין האילנות המעורטללים", והשווה לתיאורו של יוסף פרל במגלה שפייזין ובפוחץ צירקין²⁵ ולסיפורו של עגנון "על אבן אחת", שנתפרסם בתוך אלף ואלף.²⁶

14א. "יעתידה הברכה להיות מצויה ביבול השדה", ראה ש' ויס, "ש"י עגנון פשוטו, מוסד ביאליק 2000 עמ' 221 על האגדה גשם' המופיע בסדרה פולין אלף ואלף עמ' שנה-שנה. ומקורותיה בספר "ידורי המור" י"י אפי שלום, "דישדאל בידם להדריי מים בתפילתם ועל תנאי זה קיבלו אותנו אמות העולם לארצם".

15. "יאשא עיני אל הכערה": גם בסיפור החסידי וגם בסיפורו של עגנון משולבת פרשת חזון העצמות היבשות שביחזקאל בתשלילת העלילתית של הסיפור, וכך גם תחייית המתים במעמד כמו נבואי.

הערה על הזיקה שבין הסיפור החסידי, סיפורו של עגנון ועולם האגדה התלמודית ככמה מוקדים בסיפור אנו פוגשים ברמזים ישירים או עמומים לאגדות חז"ל, שהן עצמן מכילות מוקדים או תלכידים של מוטיבים אחדיים. מוטיבים אלה מתנסים כמו בדרך נעלמה למוקדים מסוימים בטקסט ויוצרים רקמה אורגנית המהווה שיתל חי בתוכו. המוקדים האלה הם מוקדים רכמוטיביים ואין הם מכילים את הסיפור השלם. בפרק הבא נדגים כמה מוקדים כאלה.

רוח על פני המים

לא ברור אם הערה, שרואה יהודי המתפלל במים, יודע את משמעות החזיון הנורא, שמת מתפלל לפניו. בהמשך, גם בסיפור החסידי וגם בסיפורו של עגנון, מעידה בקשתו של הרב "למשי בהגלים בתוך המים" כי הוא יודע שהמתפלל טבוע במים. רק בסיפור החסידי נאמר מפי המספר שההודו כבר מת: "ויסגור הדלת בעדו וכעד המת". בסיפור מדרשי, שיש לו מקבילות רבות גם במקורות תלמודיים ומדשיים נוספים, נאמר:

הסיפור "העגונה" לש"י עגנון ומקורו החסידי

סופרי וסיפור.¹⁸ עניין זה קרוב למוטיב ל"ו הצדיקים; ואילו בסיפור שמביא בודק מופיע הלינוי "הצדיק המוסתר".

3. שם הכפר נכתב בסיפורו של עגנון בתעתיק מודרני, "רפציק", לעומת התעתיק היידישיסטי "רעפציק" אצל בודק.

4. "נשמנו בנינו מרומים": עגנון פותח את ראשי התיבות נב"מ, המקובלים מאור בספרות החסידיית כאמצעי לציין חסיד חשוב שנפטר מן העולם, בדומה לקיצור ז"ל.

5. "כל ערב תג סוכות" בסיפורו של עגנון, לעומת "פ"א" (פעם אחת) בסיפורו של בודק; בודק מספר על אירוע חד פעמי, ואילו עגנון מספר על מנהג הקבוע והנשגב של הצדיק בהג הסוכות ופחה את ראשי התיבות. חשוב לראות כאן שכבר בתקופת

יפו (1908-1912) פיתה עגנון את העולם האסתטי הלא-אוטנטי (התגברות על החומר כמתנתו לשם מטרת אידיאלית, לא תמיד בידיעין, שיצרו נורמות אחרות בסיפור העגונה).

בפסקה הבאה מחזיר עגנון את הביטוי "פעם אחת", פותח את גוף הסיפור.

6. עגנון מפתח ומרחיב את אפיון החמות גם באמצעות סמנון. כך, רבי אברהם מתואר ככתן גדול המקדש עצמו ביום הכיפורים כדרכו בקודש; הביטוי "צמר נקי" נלקח מספר

דניאל, שם נאמר "כעמר נקא"¹⁹ - ביטוי המיוחס לאלקות.

7. "פגע בו ערל אחרי": פגע בו לרעה, והשווה "אם פגע בכך מנוול זה מושכחו לבית

המדרש"²⁰

8. "יהקדיר עליי פתח סוכת": לכאורה, יש כאן אסוציאציה הקשורה רק בערל גדל

הגוף המסתרי את ההמה בפתח סוכתו של רבי אברהם, אך "תכן שהביטוי הנדיר "הקדיר" מקורו במדרש יודע הקושר את הגויים לתג הסוכות. לפי מדרש זה מקדיר הקב"ה על

הגויים תמה והם יוצאים ומעבטים בסוכה.²¹

9. "מסודרים אתי בכתי": השווה לנאמר באגדה על שמעון הצדיק, "ופחו עלי יציר ובקש לטרדני מן העולם"²² כדוגמת נרקים היווני שהמלים פחתוהו. גם בהמשך סיפורו של

עגנון עולה מוטיב המים המפרים, והשווה מליהא רדכי "שמעאל בשלח ג, ד"ה ויאמר ה': "ימשל למה הדבר דומה לאדם שכעס על בנו וטרדהו מבינת".

10. "מוסיף מחול על הקודש", והשווה מליהא רדכי "שמעאל יתר ג, ד"ה זכור ושמו: "מכאן אמרו מוסיפין מחול על הקודש".

11. עגנון מפתח ידעין דיאלוג בזמן הווה, משום שהרב אינו עונה לערל.

12. הערה והעגונה: עגנון מתאר שנייה הפולשים לחלל הסיפור, הערל והעגונה של התברת כאן ומופיעה במפתיע בסוף, או נקראת לבוא. כל שאולותיהם ומתהוותיהם של

החטא ופפרתו

הסיפור החסידי מספר על החטא הנורא שיש במשכב יהודי עם בת אל נכר, וייחוד במהלך הימים הנוראים. זהו מוטיב תלמודי ידוע הכא להדגים הידרדרות החטא קיצוני כדלגמת מי שכא על נערה מאורסה ביום הכיפורים. ואילו עגנון בונה אחרת את תענותו היצר: "והואיל ופת בסלי לא היה ולא רציני להתגעל בפתם". כלומר, לא הייתה לו אשה, לא הייתה לו "פת בסלי", שהרי בפתם אמרו משום כהם, והשווה: "על פתן [...] משום בנותיהן"²⁹, וראה גם במסכת יבמות ובמקבילות: "אינו דומה מי שיש לו פת בסלו למי שאין לו פת בסלו"³⁰.

שילוב לא מכוון של שני סיפורים מאוצר המדרשים

הוכחה נוספת לרקדוק האסוציאטיבי של העתקת מרקמים שלמים לתוך מלאכת הסיפור יש במקורי מוטיבים שעגנון רוקם משני סיפורים המופיעים במקורות המדרשיים. בהמשך הסיפור "העגונה" נאמר: "באותה שעה הפריח עלי השטן דמות אשה נאה". כך גם בסיפורי מתיא בן חריש, ד"ה [א] מפרשת חוקת ומקבילות: "נדמה לו [השטן] כדמות אשה יפה [...] כיוון שראה אותה הפך פניו לאחוריו, חזר השטן הלך כנגד פניו [...]".³¹ בגרסה שמביא אייזנשטיין באוצר המדרשים מופיע לצד הסיפור על מתיא בן חריש סיפור נוסף תעוסק בדיבר "לא תנאף" ויש בו תוספת ונכבדה של מוטיבים ההולמת את סיפורנו מפני שהם בו מופיע המוטיב או הסיפור על אדם יהודי שכא על נערה מאורסה כיום הכיפורים והגותו.

בסיפורו של עגנון ובסיפור החסידי אידיע החטא בעצם הימים הנוראים ובשניהם נפרה החטא לאור מותו, בסיוע הצדיק. בסיפור המדרשי רבי עקיבא פודה את המות ומתקן את בנו.³² בסיפור החסידי מזהה רבי יהונתן את חטאו ומעניש אותו באמצעות מסירתו בידי החיצונים. "רק את נפשך ישמורו", הוא אומר, בדומה לדברי האל לשטן בספר איוב. מכאן שהאיש אינו אלא מת-חי שנודון בידי החיצונים, ולא מת ממש. לעומת זאת, הסיפור של עגנון נגמר בהתמה מוחלטת של פרשת העגונה. כב"דאוס אקס מקיניה" קורא הרב לאשתו דרך ידידות בשמה הפרטי – תיאור הכא לציין את הפלא המתרחש מתוך הריאליה הפשוטה.³³ הרב יודע מראש שהמת-חי הוא בעלה של העגונה: "קראי את העגונה שתשמע קידוש מפי בעלה!"³⁴

מוטיב זה, "שנמצא המען פתאום", מופיע גם באחד מסיפוריו האחרונים של עגנון,

הסיפור "העגונה" לש"י עגנון ומקורו החסידי

אמר ר' ברכיה בר סמון, מעשה היה בקריתנו, ברוח אחד שהיה שריר היה על המעין, בא רוח אחד להיחזק לו וביקש להוציא משם. היה שם חסיד אחד ושמו יוסי איש צינתור. נגלה לו אותו הרוח, אמר לו, רבי, הרי כמה שנים שאני נתון כאן, ובצחרים ובלילה נביום לא הוקתי בריה, והרוח הזה בא עלי עכשו ממקום אחר ומבקש להוציאני מכאן ולישב הוא לחיק את חברייה. אמר לו, ומה נעשה. אמר לו, שלח מקלכם מגלכם וצאו עליו בשעת הצהריים ואמרו, שלנו נוצח שלנו נוצח, והוא בורח. עשו כך והבריחות משם. אמרו לא זוז משם עד שראו כחידת דם עף על פני המעין, כששמעו חכמים ברב, אמרו, ומה עם דבר שלא נברא לשם סיוע. צריך סיוע וסעד, בני. אים על אחד כמה וכמה, לפיכך אמר דוד, ישלח עזרד מקודש ומציון יסעדך.³⁵

הסיפור הד'מונולוגי המדרשי מכיל מארג של מוטיבים שנומצאים בחלקם בקטעי בתוך הסיפור החסידי וממילא גם בסיפורו של עגנון: א. רוחו של מות שריר במקום מים (מעין, ביצה); ב. הרוח מהגלה לחסיד מפני שהוא נמצא במצוקה הכופה עליו התגלות; ג. הרוח מבקש ישועה מן החסיד.

רפי יפנתן (א'פשיק'ס)

מליחו הרב מפראג (רבי יהונתן בסיפורו של בודק, רבי יונתן בסיפורו של עגנון)? האם הוא דמות לא חסידית שהסיפור החסידי בא עמה חשבון לקראת סופו ומוכיח כמה גדול היה רבי אברהם שחילץ את היהודי ממאסר החיצונים, לעומת הרב מפראג שקילל אותו ואסר אותו בהם? הופוש פתרון של רחמים במקום פתרון של דין מופיע דרך משל באגדה התלמודית הדנה בעונשו של אלישע בן אבויה לאחר מותו. רבי מאיר ניסה מתוך כוונה טובה לתקן את רבו החוטא אלישע בן אבויה לאחר מותו והציע שבמקום שלא ידונו אותו כלל דיניו בגיהנום ויבוא לעולם הבא: "מוטב דלדיינינה וליתי דעלמא דאת". רבי יוחנן מציע שיטה אחרת לגאול את אלישע בן אבויה ותוהו: "גבורה לשרוף (למקלא) רבו באש? מתי אמות ואכה עשן מקברו?" כשמת רבי יוחנן ככה עשן מקברו של אלישע בן אבויה ועל כך הספידו: "אפילו שומר הפתח לא עמד לפני רבינו"³⁶. האם יש לאיכור הרב מפראג רקע היסטורי נסתר, שהרי 'סתם', רבי יהונתן המפורסם מפראג אפשו שהוא רבי יונתן איבשיץ שייסד ישיבה בפראג. האם יש בסיפור פולמוס מוסרי סביב מגבלותיו המוסריות של רבי יהונתן, שרואה הריכה אבל לא רואה את העיקר? רבי יוחנן איבשיץ נחמד על ידי יעקב עמרין שבכתארות. יתכן שהסיפור החסידי ממעיט במכוון בדרגתו של הרב מפראג אשר אינו יודע את דרך העבודה האמתית.

השוואה בין הסיפור "יערנונה" מאת ש"י עגנון ובין מקורו החסידי:

- 1 ש"י עגנון: "יערנונה (שיחות מני עט)" המועיל הצעיר, ברוק, מנתח מנדל ספר מפעלות הצריקנים, למנהג יפו, "ג' תמוז תרע"ג, נפו: Judd, 18, שנת ששית, No. 40-42-40-39-38, עמ' 10-11.
- 2 כך היה דרכו (1) של הרב הנסתר (2) רבי אברהם הרב הצדיק המוסתר ר' אברהם מוזג בכפר המוזג בכפר רפשיק (3), נשמתי בגווי מרומים (4) רעפציקי
- 3 הרב הצדיק תנ"ל פ"א (5) בערב חג הסוכות בעת הליתו להסוכה: דרך הבית המזיגה אחר חצות חזים ואחר שטבל א"ע לכבוד הרגל

כל ערב סוכות אחר הצות חזים יורד לתוך מקוה של מים וטובל כל גופו לכבוד הרגל, ואחר שעלה וסתפג ונתעטף בבגדי יום טוב, נכנס דרך בית המזיגה לסוכה נאה ומתודדת ערובה כדרכי חגיגדים. ולא זו משם עד שקדש עליו חזים ונתקבצו כל ישראל שבישוב זה להתפלל עמו מנחה ומעריב בסוכתו. עם זאת, ואותו חזים ערב החג היה, קדש את עצמו כדרכו בקודש. שער ראשו כצמר נקי (6) וקנהו הלבן מטפסוף יורד כשל חומון. בקוש להכנס לסוכתו להתקין עצמו לכבוד האושפזיון ולקבל פני המועד,

4

פגע בו ערל אחד (7) שהיה שתוי ושכור והקדיד עליו פתח סוכתו (8) בצהרים. נתן רבי אברהם תנ"ל ענינו בו ונצטדד. כי אמר רבי אברהם אל לבו: לא רי לים שמשטרלים אותי (9) כל ימות השנה אלא שמונסיפיים מחול על הקודש (10). אמר לו אותו ערל: דבר סתר לי אילך, אבריקה! (11)

לא השגיח בו רבי אברהם.

צחק עליו הערל ואמר:

שב כאן ואני אספר לך מעשה נורא!

סרב רבי אברהם מלתפסיק אחר חטיבילה ולשמוע דברים בטלים מפי ערל, חרחר בלבו: חרבה שלוחים ליצר לחשבית חגו של הישראלי. לא רי הצער והיסורים והכאב של הענונה

שמחארתת בביתי ומרתעת את לבי בצרותיה (12) אלא שישגר על אף את חזי – ובקש לפנות לו דרך ולילך (13)

ער שהוא עושה כן תקפה הערל בדיני, ידים ירי עישו, וכדברים.

נרקק רבי אברהם לציית לו ולשמוע מה שבפני.

ישב רבי אברהם בבית המזיגה ועינו האחת כלפי הסוכה המשור, ונמנדו הערל, לחבדל.

הסיפור "יערנונה" לש"י עגנון ומקורו החסידי

"כיסוי חזים". בסיפור זה שילח עגנון את הקורא באמצעות המספר לסיפור "זהיה העקוב למילשורי", כהוכחה לכך שהמעגן (כממד האלגורי הוא הגואל) יכול להימצא פתאום: "[...] הרי היתה עגנונת, פעמים הרבה עמדו לחזיר אשה מכבלי העיגון ונא המעגן פתאום נודמן לי קונטרס אחד אחד כמדודוני והיה העקוב למישור שמוז ומצאתי שם סיפור המבהיל את הרעיון."⁴ למוטיב זה יש חשיבות עצומה ביצירת עגנון, תבניתה על העגנונת כמצב אלקי ואנושי אסנציאלי. התרת העגנונה על ידי מציאת בעלה בדרך פלא היא אפוא אפשרות המצדיקה את ה"יאוס אקס פנינה", כלומר את יכולתו הפלאית של הרב לשדר את מערכות הטבע. "יאף הוא הכיר בה ושמתו זה בזה". מלת הסיום של הסיפור, "לחייסו!", מעידה על ההתקלצות מכל המצרים – ממוות לחיים ומשואה לאהבה.

אוינוברסיטת בר אילן

5

ויאמר הערל להרב תנ"ל הנה אתה מוזג מים יממה ואתה יודע שרדכינו עיקר לודיע שדודתנו בנימי הנוראים שלכם היינו ב' ימים ר"ה ויו"ט כי הדבר בחון ובדוק אצלנו שבישעת שוישאל עומדים צופים שובלת המבואה תעמוד זקוף (ובאמת חסע מחמת שהם השפיעו) ותהי' הנכרה מצויה בהמבואה

8 ויהי בהשמע הרב הדברים הללו וננסו הדברים בתוך עמקי הלב ואעפ"כ דחה את הערל הגיעל בדברים של מה בכך והלך לטוכתו והתפלל שם מנחה ומעריב וכ"י

9 ואחר גמר התפלה היה המנהג ש"ר אברהם ת"ל נתן יין לקידוש לכל המנין המתפללים שם

10 ועדת אמר להם הנה לא אתן לכם לקדש עד שתצאו עמי לשדה ערל פי כי מחוץ לי מאד

11 והבינו האנשים כי הלא דבר הוא ולא בפשיטות יצאו ר' אברהם לילך לשדה ב"י כי מקורם היה ר' אברהם נחשב בעיניהם לאיש משפיל וירא אלקים משפיל וירא אלקים.

12 או אתו תומ"י וכשבאו לשדה הג"ל סמוך לבקעה ממקרה המים המתקבצים שם

אמר לאחד מאנשיו להפשיע מלבושיו מעליו ולכנסו לתוך המים תה"ל ולהמשיך שם ברגלים.

ויהי כשמוע רבי אברהם את הדברים האלה, ננסו בעמקי לבו. נתן דעתו עליהם ולא קם בו עוד רוח. ואף על פי כן, דחה את הערל בדברים של מה בכך וננסו לתוך טוכתו ועמד בתפלה לפני הצבור.

וכך היה רבי אברהם נתגם בלילי שבחנות ובלילי מועדיהם: לאחר שנגמרה תפלת ערבית היה קם ונתן לכל אחד ואחד מאנשיו המנין שבישוב יין לקידוש.

אבל עכשיו לא עשה כן. אלא אמר להם: רבותי! איני נתן לכם לקדש עד שתצאו עמי לשדה של ערל פלוגי, כי מחוץ הדבר מאד!

היו כלם תמהים לו, ואף על פי כן קמו והלכו אחריו. מכלל שרבי אברהם אמר ודאי דברים בגו. וכי אפשר יעלה על הדעת שסתם בפשיטות ילך רבי אברהם לשדה ביום טוב ויצטרך אחריזי כמה וכמה מישאל? הלא דבר הוא! כי נחשב בעיניהם לאיש משפיל וירא אלקים.

פרשו כלם ויצאו עמו לשדה. התחילו ממציעים להם דרך בתוך החורשות והשדות והמלונות. תועים והולכים בחשיכה מפני שנתפצלה עליהם הלבה בדרך בין האילנות המעורטליים (14) השדות כפולשות והגלגלים מתפללות ומועדות בטיט. ורבי אברהם בעצמו נכבדו כפוש עד סבך של רגל כן נתלבטו כשעה ויותר עד שהגיעו לשדה של המני סמוך לאותה בקעה של מים.

וירא רבי אברהם כי בא אל הבקעה חזאת וירק את תגיביו ילידי ביתו. ויאמר ר' אברהם לאחד מאנשיו: פלוגי בו פלוגי, פשוט את בגדיך ווד לתוך המים ושם תמשיש ברגליך!

וכן גם אני הלכתי בשדה לודיע

פחת הערל ואמר: הרי מוזג אתה, אברמקה, ובתוך עמי אתה יושב ואין נסתר ממני עיניך. וידוע לך שעיקר זריעת שדותינו – בימים גוראים שלכם, היינו ביים ראשון ושני של ראש השנה וביום הכפורים. מנהג אבותינו בדינו. שכן בדרך ומונוסה אצלינו שבשעת שירשאל עומדים כפופים – שכולת התבואה תהא זקופה וערתיה תכרס לריות מצויה ביבול השדה.

נענה רבי אברהם בראשו. שכן באמת כן. מחמת השמפעת –

ותחל חזר לספורו.

ותבל של יין שרוף נודף מפני טופח על צורתו הקדושה של דבי אברהם.

וכך אמר:

ואף אני עושה כן. כל יום של ימים נוראים שלכם אני יוצא לפעל חודע את שדותי, ושר של עולם יאמר: גדיל!

וידוע לך שבתוך שדותי נמצאת בקעה אחת שעומקה בחור שכל השדות מוחליין לתוכה כל מי המשמים והר"ה הם נקיים אל מקום אחד ועומדים כל ימות החורף. סוף דבר, שדה זו יצאתי, כדרכי מימים ימימה, לודיע את שדותי ביום הכפורים שלכם,

7 והנה בשדה שלי נמצאת בקעה אחת עמוק מאד ומתקבל שם מים מן הגשמים והמים נקיים ועומדים שם בכל עת החורף

ואשא עיני אל הבקעה הלו וארא ותנה איש יחודי אחד מעוטרף בטליתו בתוך המים עד אצילי ידיו עומד ומתענע ונבהלתי מראות הדבר ההוא ונתחוקתי על עמדי ועשייתי מלאכתי כבדאשונה ותיחודי עמד כך בתוך המים כל אלו הימים ב ימי ר"ה וי"ט עמד מצויה עד ערב

נתפלאתי על הדבר הזה ועתה הנה מוחזק אתה לאיש חכם בעיני לכן בקשתי שתאמר לי מה המעשה ההוא.

לשם, למקום שזההדי עומד. והיהודי עומד ועומד ומתענע ונפלאתי על הדבר הזה מאד. וכל כמה שהייתי משום את השכל האנושי לא עלה בירי כלום. והואיל חכם אתה בעיני, אברמקה, בבקשה ממך: אמור לי מה המעשה הזה?

18 ונשבתתי לשם התחזקתי אי"ע לרווק פניו ונעזרי אנכי לימים וכאשר כלמת מיני נעזרי כמו שאמרתי לכם ארשו אותו מן הישיבה

ואני בבואי לפראג וראיתי שרבי, הייתי מוזיק את עצמי לרוק רבי שלא פנין אף אותי לחזור אל אשתי ברדלי, כך עשיתי כמה זמנים, וזכרת עלומי עמדה לי שלא יכירו בי, כי ערתי רך בשנים. ויהי כאשר כלו ימי נעזרי עמדו עלי ונראו אותי מן הישיבה.

19 לא הייתי יודע מה לעשות, לחזור לביתי לא הייתי יכול, מרוב שנאה לאשתי. ולדאשאר בפראג לא היה אפשר מאימות רבי וחברי עלי. מה עשית? עמדתי ויצאתי מן עיר, יהיה מה שיהיה.

20 ורייתי מהלך בדרך נע ונר בארץ עד שבאתי לכפר פלוני. ואותו חיים ערב ראש השנה היה וקדש עלי חיים. לא היה לי מה לעשות אלא להשאיר באותו כפר עד אחרי יום הוכוון. כיון שכך, נכנסתי לביתו של פעל אחד להתאכסן שם.

21 והואיל ופתו בסלי לא היה ולא רציתי להתגעגל בפתם, לא פשטתי מעלי את טלתי כל חיים. וכך עמדתי בתפלה עד כלות המנוחה.

לאחר שבמרתית תפלת מנחה חזרתי אחר אמת המים ונחל עד שבאתי לבקעה אחת של מים ועמדתי שם ל"תשליך". באותה שעה הפריח עלי השטן דמות אשה נאה וראיתי בנאה שלה במים כשהיא מדעת קרסוליה ושחוקת.

מיר נחלקקח עלי יצרי ונתבלבלתי ונמשטשו כל חושי ולא הייתי יודע מה אתי. נראתה לי כעין רמיה מתוך המים וקפצתי לתוכם. סבור הייתי ששם היא אותה אשה.

22 מיר כפר אותי החיצונים והתחילו מצעדים אותי בכל מיני צער ויסורים קשים. זה שש שנים ואין לי מנוחה מהם לא ביום ולא בלילה.

13 וכן עשה וימצא שם איש א' מעוטף בטליתו ויוציאו אותו משם וישארו עמו לבית ר' אברהם נת"ל ויצו להכניסו לתוך סוכתו ויאמרו ויציאו כל איש משם ויסגורו הדלת בעדו ובעד תמות או תכינו האנשים שיצמחו מזה דבר מה ויעמדו כולם אחורי הדלת ושמעו

שמעו לי האיש וכן עשה.

לשעה קלה פגע שם באדם אחד שהיה מעטוף בטליתו, הרים קוילו למעלה וירדו בנגוד כל ישראל שהיו באותו מעמד והציאוהו משם. נטלו אותו וישארו עמו לביתו של רבי אברהם. כיון שבאו סמוך לביתו, צוה רבי אברהם להכניסו לתוך סוכתו ואמרו: הוציאו כל איש מעליו ויסגורו הדלת בעדו ובעד האיש. הרידו כלם שדרכ הוא. עמדו אחורי הדלת ושמעו.

14 ששאל ר"א הנ"ל את האיש תמת המד נא לי האמת ולא תכחד ממני דבר מי אותה ומה אתה עושה בכאן

ומה שמעו? שמעו שאמר לו רבי אברהם: בן אדם עמדת על רגליך והל תכחד ממני דבר, מי אתה ומה עושה כאן. אבל אמת תפצתי ולא אמלאותו

15 אז ענתו אספיה לכם כל המאורע

וענה לו אמרו: נאמנו עלי חזין שכל מה שאני מספר למעלתו אינם אלא דברים כהונתם. ומיד סח לו כל אותו המעשה:

16 מעורר הייתי חתן בעיירי לאיש עושר ותייתי רד בשנים ומתמת ששנאתי לזוגתי שנאה גמורה ולא יכולתי לגרשה מחמת שחמתי היה איש אלם לכן נגמר ברעתי לעזובה ונסעתי ליישיבה של הרב המאון מתי יתונתן מפרדא

17 ומונה הישיבה היה כך באם התלמוד היה בעל אשה היה מוכרח לנסוע לביתו בכל שלש רגלים הגלים לשמח את אשתו ואם פגור הוא עד ט"ז שנים החזיקו אותו בישיבה ומהו חלילה התחילו לגלגל עליו בנשיאין ואם הדינו שונפשו חשקה בתורה אזי המתנו לו עד היותו בן י"ח שנים ואח"כ מברשיין אותו בע"כ מן הישיבה למען ילך וישא אשה

ומהג הישיבה בימים ההם, אם בעל אשה הוא התלמוד – עליו לנסוע לביתו שלש רגלים בשנה לשמח את אשתו ברגל, ואם פגור הוא ואשה אין לו, עד ט"ז שנה מחזיקים אותו בישיבה ומכאן ואילך מתחילים לגלגל עליו נשיאין. רואים שפשו חשקה בתורה – ממתניתין לו עד י"ח שנה. כיון שעברו עליו שמונה עשר ועדין לא נשא אשה מברדין אותו מן הישיבה בעל כרחו למען ילך וישא אשה.

* המאמר הוא חלק ממחקר על תקופת יפו ביצירת עגנון בהדפוסיה. המחקר נמנך בידי הקרן הלאומית למדע.

1 ש"י עגנון, "העגונה", הפועל הצעיר 38:1-39, תרע"ג, עמ' 10-11.

2 הסיפור לקט בתוך מנחת מנדל ברוך, ספר סיפוריים השייכים, הוצאת בקיורת עם מבוא, הערות ומפתחות מאת גדליה גנאל, הוצאת ירון גולן, תל אביב, 1990.

3 גדליה גנאל, ש"י עגנון ומחזוריו החסידיים – עיון בארבעה מסיפוריו, מבון קורצווייל, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, 1983, עמ' 2.

4 במאמרי "הערות נוספות לנושא השואה ביצירת עגנון" עסקתי בספור "למענות" מדיכט שונה, הסתבר את דבריו של גנאל; ראה גנאל 5 (55), אילן תשנ"ג, ספטמבר 1997, עמ' 87-92.

5 גנאל (לעיל, הערה 2), עמ' 2.

6 וראה, למשל, כותרות המספר בפרק השלישי שבספר השני של הרומאן הנמסר בלה: "עולם ומלואו/ בריות משונות/ שיחות מגן קום/ בראי" (ש"י עגנון, הנמסר בלה, שוקן, ירושלים ותל אביב, הוצאת תשנ"ג, עמ' רסט) וכן "שבחרת אינם יכולים לדבר עימו ושיחות צדיקים וסיפורי מעשיות אינם מקובלים עלי" (ש"י עגנון, "מן השמים", אילן ואלן, שוקן, ירושלים ותל אביב, תשנ"ד, עמ' קצ"ו); "בקיאותו בתסודות בקיאות ממש היתה, בקיאות מבידת ומחוק. יש מכיר סיפורי מעשיות של חסידים, ויש מכיר שיחות חסידים ויש מכיר תורתם של צדיקים, וי אילעזר מאיר ליפשיץ הכיר את כולם כאחד וידע להסיר מה מאחד [...]". (ש"י עגנון, "מורות חכים", מעצמי אל עצמי, שוקן, ירושלים ותל אביב, תשל"ז, עמ' 198-199); "שיחות בטלות ושיחות של שטות וסתר שיחות. נגמל כל פסוק שבתורה ונגמל כל תפילה שבסידור המון שיחות לאין תכלית" (שם); "אבל מי שלא פג שכלו יודע לקצר את הדרך אם בשיחות מדעים ואם בשיחות מני קודם" (ש"י עגנון, עיר ומלואה, שוקן, ירושלים ותל אביב, תשל"ג, עמ' 136). יש גם מקבילות נוספות, ובעיקר שיחות מוה"ר ז' המציגות עמדה שונה ויחס הפוך.

7 וראה גדליה גנאל, "השמינוש במקורות חסידיים בכתבי עגנון", בתוך הלל ויס ותל ברל (עורכים), חקיי עגנון, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, 1994, עמ' 39-48.

8 על מקורו של "שמן הטוב" ראה גנאל (לעיל, הערה 2), עמ' 4; "וי אברהם חיים שמוחה בנים מכללון, שמן הטוב ח"ב, פיעטרקוב חסידי" ס"ו נא. מי בן יחזקאל מביא בספר המעשיות, ספר חמישי, סיפור בשם "חזיר".

9 אילן ואלן (לעיל, הערה 6), עמ' קכב.

10 הלל ויס, "לקרוא כנרן מרדך קצר לקריאת עגנון", מאוּנים סה"ג, תשי"א, עמ' 35-37.

11 אילן ואלן (לעיל, הערה 6), עמ' תט.

12 ש"י עגנון, "ספר הכללת המעשים", האש והעצבים, שוקן, ירושלים ותל אביב, תשל"ב, עמ' קמא-פלט.

13 ראה ברך קורצווייל, במאבק על ערפי התורות, שוקן, ירושלים ותל אביב, תשל"ל, עמ' 43, גרשם שלום, ש"י עגנון – אחרון הקלסיקאים העבריים?, עור דבר, עם עובד, תל אביב, 1989, עמ' 361-362; דן מירון, "בינות של הז'אנר הור", ידיעות אחרונות, 1986, 25.4; דן לאור, "האם כתב עגנון על השואה?", ש"י עגנון: הפנים החדשים, ספרות פועלים, תל אביב, 1992, עמ' 96-97.

14 אילן ואלן (לעיל, הערה 6), עמ' 132.

15 ש"י עגנון, ספר, סופר וסיפור, שוקן, ירושלים ותל אביב, תשל"ח, עמ' 226, 228.

16 ש"י עגנון, סיפורי המעשה"ש, שוקן, ירושלים ותל אביב, תשמ"ז, עמ' 63.

17 עיר ומלואה (לעיל, הערה 6), עמ' 220.

18 ספר, סופר וסיפור (לעיל, הערה 15), עמ' 221, 222, 227, 424-425.

19 דניאל ויס.

23

ועתה בימים הנוראים הללו התחלתי לבקש על נפשי שינוחוני להתפלל במקום טהרה ובה מצאתי חן בעיניהם וענתו מתחרט אני על מעשים הרעים האלו שעשיתי ובקשתי שתתקיינו בתקון גמור ותוציאני מיד ערילים ויום קולו בכה ויתתן לי להציאני מן המאסר הזה

24

או גער ר' אברהם על החינוכים שסבבו אותו ולא ישלטו עוד עליי

25

ותרפ פתח הרב הדלת ויקרא לכל אנשי הכפר ונתן להם קידוש וגם להאיש הגיל נתן קידוש ושמו לחיים

26

ולאחר אמר רבי אברהם: יום טוב חיים מלבכות וישועה קרובה לבוא! פתח רבי אברהם את הדלת וקרא לכל אנשי הכפר. נמסו כלם לתוך סוכתו ונתן להם יין לקידוש. ואף לאותו תלמיד נתן כוס לקדש וקרא לוונתו תרבותי: ראסי! העגונה היכן היא? בראי לשמוע קידוש וקרא אף את העגונה שתשמע קידוש מפני בעלזא!— עד שהרבנית תהיה ברבר נתקלה בה אותה אשה ששמעה קול בעלזא יצא מתוך הסוכה. נכסה אותה אשה לשם ותכרה בעלה. ואף היא הכיר בה ושמותו זה בה. קידשו כלם על היין ושתי: ל ת י י ס

27

וישב האיש ההוא אצל הרב ההוא כל ימיו הטובים. וא"כ נתן לו ר' אברהם מכתב להרב הגאון ר' יחזקאל תייל והרכיח אותו ע"ז ארץ מלאו לבו למסור נפש ישיראל בידי החיצונים ואף כשתעה ישראל הוא וצריך להתנו לו תשובה אבל לא עונש חמור כזה וכך לא יעשה:

- 20 סוכה נב ב.
 21 עבודה זרה ג, א ומקבילות.
 22 ודלים ט, ב.
 23 איוב יד ד.
 24 עבודה זרה ה, ב ומקבילות.
 25 כבר קודצווייל עמד על כך במאמרו "על הסאטירה של יוסף פרל". לדבריו, מאז מגלה סמפריץ את יודעתי שכל מי שיוצא לחידוש מתחיל בריסאוריינציה: "ותעיתי בדרך והיה חשכה מאד ממש ויודתי מן העגלה לחפש הדרך... והלכתי בחשכה זו... ואח"כ זרחה הלבנה... ומחמת טרחה הדרך נתעלפתי ונפלתי על אבן אחד" (קודצווייל, לעיל הערה 13, עמ' 85).
- 26 אלא ואלו (לעיל, הערה 6), עמ' שב-שד.
 27 תחומא, פרשת קדושים ט.
 28 תגיגה טו, ב.
 29 עבודה זרה לו, ב.
 30 יבמות לו, ב.
 31 מדרש תחומא בורב, הוספה לפרשת חוקת סימן א.
 32 איינשטיין, אפיצ'ר הפירשיים, עמוד תנ"ה (ל"ב), דבור שביעי, תכרי פרופי, אייביב ליסקר כתב מחקר מקיף ומחדש על גרסאות מתאי בן חוש במסגרת מחקר תמאטולוגי שטרם התפרסם.
 33 והשווה, למשל, "התחיל העשיל מטפת בידי וקרא, קאש"י קאש"י" (הפנפת פלה, לעיל הערה 6, עמ' סד).
- 34 ש"י עגנון, "כיסרי הרים", לפנים מן החומה, שוקן, ירושלים ותל אביב, 1975, עמ' 91.